

УДК 336(075): 332.01

ББК 65.26

Пена Т.В.

**ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

Чернігівський державний технологічний університет,
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України,
кафедра менеджменту та державного управління,
14027, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95,
тел.: 04621952094

Анотація. У статті обґрунтовано базові положення формування системи фінансового забезпечення сталого просторового розвитку продуктивних сил України. Розкрито сутність цього процесу, зміст, функції фінансового капіталу, аргументовано напрями вдосконалення формування та використання фінансових ресурсів регіональних господарських систем з вектором на економічне зростання.

Ключові слова: фінансові ресурси, фінансовий капітал, просторовий розвиток, регіон, продуктивні сили.

Annotation. The article substantiates basic conditions for establishing the system of financial support for the sustainable territorial development of the productive forces of Ukraine. The essence of this process is detailed along with its substance and functions of the financial capital, ways of improving the forming and usage of financial resources in the regional economic system through the prism of the economic growth have been developed.

Key words: financial resources, financial capital, territorial development, region, productive forces.

Вступ. Трансформаційні процеси в Україні спричиняють структурні зміни в усіх сферах діяльності регіональних господарських систем, що потребує пошуку та впровадження в практику прогресивних форм господарювання на регіональному рівні, розробки й застосування нових методів управління сталим просторовим розвитком. Формування ринкових умов господарювання та зміцнення ринкового механізму зумовлює переорієнтацію об'єктивних чинників управління розвитком регіонів, розширення їх правової й економічної самостійності, активізацію горизонтальних зв'язків і появу господарюючих суб'єктів різних форм власності.

Принципово нові підходи до регіонального управління, що формують його прогресивну модель, передбачають реорганізацію структури управління саме на рівні регіонів, спричинену зростанням їх ролі в стабілізації соціально-економічного розвитку й перенесенням центру ваги у вирішенні питання забезпечення сталого розвитку на регіональний рівень. Стабільний пропорційно-збалансований розвиток регіонів значною мірою залежить від фінансового забезпечення трансформаційних зрушень їх економіки.

Постановка проблеми. Фінансове забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів, дотримання вимог регіональних економічних систем до повноти й регуляторності надходжень фінансових ресурсів до економічних об'єктів і подальшого їх перерозподілу є ключовою проблемою економічної політики на державному й регіональному рівнях. Актуалізують ці питання наявність нерівномірного територіального розміщення природних ресурсів, ступеня розвитку й використання економічного потенціалу, просторової дислокації продуктивних сил регіонів, спричиняючи значні

відмінності в їх фінансовій базі. Загострюють ці питання, зумовлюючи необхідність їх вирішення, як недостатньо ефективного використання державних важелів впливу, що виражається в незбалансованості фінансової політики, так і нераціональне поєднання державних і ринкових механізмів у практиці господарювання, особливо в період трансформації економіки.

Дослідженню різних аспектів фінансового забезпечення розвитку продуктивних сил регіонів присвячено багато наукових праць, зокрема, роботи А.Амоші, С.Дорогунцова, А.Мазура, І.О.Петровської, М.Чумаченка та ін. При ґрунтовності й важливості наявних розробок залишаються невирішеними питання системного аналізу й оцінки всієї сукупності регіональних фінансових ресурсів, їх розподілу залежно від повноважень кожного рівня влади та розробки механізмів і джерел формування цих ресурсів для забезпечення сталого просторового розвитку продуктивних сил територій. Саме цим питанням і присвячена стаття.

Результати. Фінансове забезпечення загалом це – сукупність специфічних відносин у сфері розподілу й обігу, які виникають між державою, організаціями, підприємствами та громадянами при формуванні, розподілі й перерозподілі фінансових ресурсів для задоволення потреб розширеного відтворення суспільного виробництва. Це – система утворення та використання фінансових ресурсів для задоволення суспільних потреб. У системі структурних зрушень економіки країни та її регіонів фінансове забезпечення є вагомим важелем, використання якого сприяє збалансованому, комплексному розвитку продуктивних сил країни та її регіонів, пом'якшуючи диференціацію регіональних господарських систем і дезінтеграцію регіонального розвитку.

Фінансове забезпечення характеризує фінансові потоки між суб'єктами фінансових відносин, обсяги, характер і спрямованість яких відображають практичну фінансову діяльність. У той самий час фінансове забезпечення відображає рух вартостей у валовому регіональному продукті – обміні й розподілі відносин у процесі реалізації вартостей товарів і послуг з формуванням заробітної плати, прибутку. Звідси виходить, що учасниками фінансової діяльності в регіоні є практично всі фізичні та юридичні особи. Фінансова діяльність базується на наявності: суб'єктів регулювання фінансового забезпечення й управління ним; системи, де відбувається фінансова діяльність; каналів руху фінансового потенціалу; точок, центрів, мереж і каналів накопичення фінансових ресурсів.

Рівень, характер фінансового забезпечення розвитку продуктивних сил регіонів залежать від масштабу й концентрації фінансового капіталу. Із загальноекономічної точки зору це – поєднання банківського та виробничого капіталу. У практичній площині стосовно просторового розвитку він являє собою ресурсно-фінансове забезпечення соціально-економічного розвитку й розглядається як сукупність регіональних фінансових ресурсів розвитку продуктивних сил усіх галузей суспільного виробництва. У фінансово-галузевому розрізі фінансовий капітал регіону відображає сукупність фінансових ресурсів, сконцентрованих у місцевих бюджетах, банках установ, інвестиційних і страхових фондах, пенсійних фондах, кредитних спілках і населення, та складає ресурсний потенціал регіону.

Цільовою функцією фінансового капіталу є забезпечення об'єктів господарювання поточними фінансовими ресурсами розвитку, значна його роль також у подальшому ефективному перерозподілі форм власності в регіоні. Основне завдання заходів щодо розвитку галузі та формування регіональних ринків фінансових ресурсів це – створення і розвиток ринків капіталів, виконання властивої їм обслуговуючої і організуючої ролі у сфері збуту та в загальноекономічних перетвореннях. У свою чергу регіональні ринки фінансового капіталу сприяють удосконаленню корпоративного управління, забезпечуючи контроль за менеджерами й активним продажем акцій.

Формування системи фінансового забезпечення просторового соціально-економічного розвитку регіонів залежить від вектора та цільових орієнтирів національної економіки й державної регіональної політики, ступеня використання природного й економічного потенціалу та масштабів і напрямів трансформаційних процесів з метою реалізації моделі, спрямованої на економічне зростання. Фінансові ресурси як основа фінансового забезпечення соціально-економічного розвитку продуктивних сил зосереджуються на таких рівнях, як мікрорівень, макрорівень і світовий рівень. Щодо регіонального розвитку й регіональної політики, то більш важливим є мікро- та макроекономічні рівні концентрації ресурсів при врахуванні безпосередньо світогосподарського рівня. Якщо рівень мікроекономіки включає: фінанси підприємств, які займаються комерційною діяльністю; фінансові ресурси організацій та установ, які функціонують на некомерційній основі; фінансові ресурси громадських організацій, політичних партій, спілок й асоціацій некомерційного характеру, різні фонди, фінансові ресурси населення, то рівень макроекономіки поділяється на: бюджетні ресурси – державний і місцевий; фінансові ресурси фондів цільового призначення; фінансові ресурси державного сектора національної економіки.

На мікрорівні загальний обсяг фінансових ресурсів регіону складається з двох частин: 1) фінансових ресурсів, що створюються на території регіону підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання, які розташовані на території області, а саме: прибутку суб'єктів підприємницької діяльності; платежів суб'єктів господарювання до бюджету області; відрахувань суб'єктів господарювання до регіональних позабюджетних фондів; довгострокових кредитів банків, що надаються суб'єктам господарювання та населенню регіону; вільних коштів населення; 2) надходження фінансових ресурсів до регіону з: Державного бюджету України; Пенсійного фонду України; Фонду зайнятості; Фонду соціального страхування; Фонду страхування від нещасних випадків на виробництві; видатки державного бюджету на території області – утримання працівників бюджетних установ, що фінансуються централізовано. Якщо на другу частину фінансових джерел місцеві органи влади мають дуже опосередкований вплив, то на першу частину – ресурси, що створюються на території регіону підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання регіону, вони можуть і повинні активно впливати.

Фінансове забезпечення як процес розподілу, відповідно до інтересів учасників господарсько-фінансових відносин, тісно пов'язане з фінансовими потребами, фінансовою зацікавленістю в їх взаємозв'язку, а також з фінансовими ризиками, які мають суттєвий вплив на рівень й ефективність фінансового забезпечення, а, одночасно, і на трансформаційну динаміку та структурні зрушення. Звідси доцільність і необхідність аналізу їх стану, а також державних важелів регулювання, зокрема фінансової, грошової і регіональної політики та відповідних механізмів їх реалізації, формування фінансових підприємств, дієвості міжбюджетних відносин, кредитного забезпечення, визначення механізму та складових фінансового забезпечення комплексного сталого розвитку продуктивних сил регіонів. Критерієм визначення дієвості впливу державних регулюючих важелів на економічні процеси є їх цільове спрямування, ураховуючи те, що за своїми змістовними характеристиками й сутнісними ознаками вони виконують двояку роль, а саме: забезпечують регулюючий та стимулюючий вплив на розвиток економіки регіонів і країни в цілому; формують джерело поповнення державного та регіональних бюджетів. Необхідним у розвитку ресурсно-фінансового забезпечення розвитку регіонів є єдність регіональної фінансово-економічної політики й господарської діяльності. Умовою його ефективного розвитку є оптимальний рівень керованості з боку владних структур різного рівня, оптимальне поєднання дій уряду й регіональної влади, а також гармонійне сполучення важелів адміністративного управління і підприємницької ініціативи.

Діяльність фінансового механізму в країні та її регіонах поки що не відповідає вимогам сьогодення, не сприяє реалізації визначених завдань, незважаючи на певні зрушення. Хоча протягом 2000–2007 років спостерігалися деякі помітні позитивні зміни в цій сфері, то в період фінансово-економічної кризи (2008–2009 роки) ситуація надзвичайно ускладнилася. Так, за період з 2000 до 2007 років обсяг прибутку з галузей економіки збільшився в 9,8 раза (з 13,9 до 135,9 млрд грн), що свідчило про достатньо високі позитивні темпи збільшення ресурсів, які значною мірою формували інвестиційний потенціал господарства. А вже протягом 2008–2009 років спостерігалось різке зменшення прибутковості підприємств – у 2008 році прибуток від звичайної діяльності до оподаткування щодо галузей господарства склав лише 9,0 млрд грн, у 2009 р. зафіксовано збиток у розмірі 42,4 млрд грн, але вже у 2010 р. прибуток склав 54,4 млрд грн.

Варто вказати що фінансово-економічна криза вплинула й на тенденцію зміни частки збиткових підприємств. Так, якщо у 2000 році їх питома вага складала 37,7% і поступово зменшувалась у 2005 р. – до 34,2%, а у 2007 р. – до 32,5%, то, починаючи з 2008 року, вона почала зростати: 2008 р. – 37,2%, 2009 р. – 39,9, 2010 р. – 41,0% [1].

Фінансово-економічна криза значно не вплинула на обсяг оборотних активів підприємств й організації, які збільшувалися протягом усього періоду 2000–2010 років. Однак у 2008–2009 роках дещо погіршилась їх структура, що виразилось у зростанні частки дебіторської заборгованості у 2008 році до 61,4%, а у 2009 – до 64,3%. У 2010 році ситуація дещо стабілізувалась, і питома вага дебіторської заборгованості в структурі оборотних активів знизилася до рівня 61,7%.

Головним складником сукупності фінансових ресурсів мікрорівня є ресурси організацій та установ, які функціонують на некомерційній основі – структури, що надають послуги, – освіти, охорони здоров'я, культури. Вони начебто фінансуються з державного та місцевих бюджетів, але при обмеженості бюджетних ресурсів ці заклади повинні самостійно заробляти кошти, надаючи платні послуги. Організація розпорядженням фінансовими ресурсами підприємств і організацій цієї сфери діяльності характеризується самостійністю в їх формуванні й використанні. Аналіз свідчить, що при зростанні фінансування із зведеного бюджету країни соціально-культурних сфер протягом усього періоду 2000–2009 років, навіть не зважаючи на кризові тенденції. Так, у період з 2000 до 2007 років приріст видатків зведеного бюджету на ці напрями склав 6,9 раза, з 2008 до 2009 – 1,1 раза, що позитивно вплинуло на зростання обсягів реалізованих послуг цих сфер: освіти – у понад 3,5 раза, охорони здоров'я та наданні соціальної допомоги – близько в 5 разів. Важко виокремити рівень поточного фінансування і розрахувати необхідний обсяг для повноцінного їх функціонування як і виявити їх роль у трансформації економіки, хоча наявність певних їх коштів дає їм можливість брати участь у структурній перебудові економіки країни та її регіонів.

Щодо фінансових ресурсів громадських організацій, політичних партій, спілок й асоціацій некомерційного характеру та різних фондів, яких у 2009 р. нараховувалася значна кількість (лише зареєстрованих релігійних організацій 33,4 тис. од. та 1,8 тис. од. незареєстрованих, 3,3 тис. од. легалізованих об'єднань громадян), то відсутність статистичних даних не дозволяє зробити висновок про їх обсяг, хоча ці структури, як свідчить світовий досвід, беруть участь в організації соціальної діяльності країн.

Складовою ресурсів мікрорівня є фінансові ресурси населення, які формуються з коштів, що знаходяться на банківських рахунках, і готівки. Структура грошових доходів населення має тенденцію до змін, а різномірність її складових компонентів ускладнює порівняння в динаміці.

Стосовно грошової маси, яка склала кошти фізичних осіб, то в період з 2000 до 2008 років вона мала тенденцію до зростання, про що свідчить збільшення всіх грошових агрегатів: M0 – у 12,1 раза, M1 – у 10,8 раза, M2 – у 16,2 раза, M3 – у 16,0 ра-

зів. Однак зростання питомої ваги депозитів у національній та іноземних валютах було характерним лише в період з 2001 до 2007 років, коли їх частка зросла з 56,9 до 71,6%, що свідчило про збільшення ресурсів, спрямованих на заощадження. Кризовий період 2008–2009 років негативно вплинув якраз на цей показник, що свідчить помітне його зменшення до 67,6% у 2009 році. Слід зазначити, що в абсолютному вимірі тенденцію до зростання протягом усього досліджуваного періоду мали агрегати М0 та М1. Більш детальний аналіз цієї ситуації свідчить, що такий стан був зумовлений переважно за рахунок зростання готівкової маси та стрімкого зростання депозитів в іноземній валюті, загальна сума яких у 2009 році перевищила депозитні банківські зобов'язання в гривні.

Складовою фінансових ресурсів, які забезпечують саме комплексний розвиток продуктивних сил регіонів у період трансформації економіки, є державні фінансові ресурси в складі бюджетних ресурсів державного та місцевого бюджетів, фінансових ресурсів державного сектора національної економіки.

Головним завданням сьогодення у вдосконаленні міжбюджетних відносин є здійснення ефективної децентралізації бюджетної системи з урахуванням підвищення вагомості регіональної складової державної економічної політики та дотримання загальнодержавних інтересів. Ця проблема, з одного боку, пов'язана з відсутністю збалансованої регіональної фінансової політики, яка визначає сукупність державних фондів щодо забезпечення достатніми фінансовими ресурсами регіональних органів управління територіями та місцевого самоврядування, з іншого, – з територіальними диспропорціями національної економіки, які призвели до значних регіональних відмінностей у формуванні фінансових ресурсів регіонів.

Бюджетні ресурси в процесі фінансового забезпечення є сукупністю коштів, що акумулюються в бюджетах усіх рівнів (державного, місцевих), що складає зведений бюджет України. За період 2000–2009 рр. доходи зведеного балансу зросли в 5,5 раза (з 49,2 до 273,0 млрд грн), тобто збільшилися фінансові ресурси. Пожвавлення ділової діяльності суб'єктів підприємництва, підвищення їх доходів забезпечили зростання частки податкових надходжень у бюджет до 76,2% у 2009 році, яка формує доходну його частину. У структурі доходів зведеного бюджету найбільш стабільною складовою є податок на додану вартість, питома вага якого має стійку тенденцію до зростання (майже 31,0% у 2009 р.). Податки з доходів фізичних осіб і з прибутку підприємств зростали протягом 2000–2008 років (у 2009 році спостерігалось зменшення), однак це не вплинуло на зміну їх питомої ваги в структурі доходів зведеного бюджету, яка характеризувалася незначними коливаннями в межах 15–17% з кожного з джерел (за незначними винятками).

Місцеві бюджети, як свідчать статистичні дані, у період з 2000 до 2008 років в абсолютному вимірі поступово нарощували обсяги своїх доходів, однак темпи цього процесу можна оцінити як незадовільні. Про це свідчить коливання питомої ваги місцевих бюджетів у структурі зведеного бюджету. Так, найбільше зменшення частки доходів місцевих бюджетів відбувалось у період з 2001 до 2005 років, коли цей показник знизився з 32,3 до 22,6%. Починаючи з 2006 року, ситуація дещо стабілізувалась і у 2009 році зазначений показник досяг рівня 26%. Така ситуація свідчить про зменшення ролі місцевих бюджетів у бюджетній системі й в економіці країни, зниження фінансової можливості місцевих органів влади у фінансовому забезпеченні розвитку регіонів, що не підвищує їх самостійності при декларуванні їх пріоритетної ролі в розвитку соціальної сфери місцевого рівня. Тобто задекларовані державою соціальні зобов'язання не забезпечуються реальними фінансовими ресурсами. Маємо достатньо високий рівень дотаційності місцевих бюджетів і недостатній рівень власної дохідної їх бази. Тому необхідно в процесі реформуючої діяльності щодо місцевих бюджетів забезпечити підвищення частки загального фонду місцевих бюджетів у зведеному бюджеті

країни, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, зокрема, розширення інвестиційно-інноваційної діяльності за рахунок удосконалення системи капітальних інвестицій, активізації організаційно-правових перетворень.

Як свідчить практика, у багатьох країнах економічне зростання відбувається разом із підвищенням ролі регіонального фактора, фінансів місцевих органів влади в розв'язанні соціально-економічних завдань розвитку територій. У сучасному світі все більший вплив набувають місцеві податки, їх види та розміри. Адже розмір місцевих фінансових ресурсів у регіональному бюджеті за європейськими стандартами має складати 40–60% у консолідованому бюджеті країни.

Місцеві бюджети більшості регіонів потребують надання центральним урядом міжбюджетних трансферів, величина яких має постійну тенденцію до збільшення при наявності значної територіальної диференціації. Найбільші трансферти на душу населення мали місце у Волинській та Закарпатській областях, відповідно, 1 927,6 і 1 946,4 грн [3], що обмежує повноваження і рівень автономності органів місцевого самоврядування у визначенні пріоритетів їх бюджетних видатків. Переорієнтацію цього процесу забезпечить децентралізація бюджетів. Вона як одне з першочергових завдань повинна сприяти узгодженню видатків місцевих органів влади з потребами певних регіонів і місцевих громад, які обумовлені покладеними на них державою функціями щодо соціально-економічного розвитку територій. Ці процеси в системі бюджетних відносин потребують подальшої розробки ґрунтового науково-методичного й нормативного забезпечення процесу децентралізації.

Щодо фінансових ресурсних фондів цільового призначення як складової державних фінансових ресурсів (пенсійний фонд, фонди соціального страхування), то їх обсяг поки що не забезпечує перехід до накопичувальної системи соціального й пенсійного забезпечення і потребує розробки та впровадження комплексу необхідних заходів.

В економічному розвитку більшості країн світу зростають територіальна компонента й роль фінансів місцевих органів влади в розв'язанні соціально-економічних завдань розвитку регіонів, що свідчить про переміщення важелів впливу на фінансову базу переміщується на регіональний рівень. Зміцнення ринкового механізму господарювання зумовили загострення проблем фінансового забезпечення розвитку регіонів, поглиблення диференціації регіонів країни стосовно рівня фінансового забезпечення, зростання регіональної асиметрії у формуванні фінансових ресурсів регіону. Недосконалою є і законодавча база та неузгодженість окремих законодавчих актів, не вирішені питання щодо розмежування повноважень, відповідальності та ресурсів між центральним бюджетом, регіональними бюджетами й бюджетами місцевого самоврядування, що негативно впливає на регулювання міжбюджетних відносин, призводить до розпорошення фінансових ресурсів і зниження контролю за їх використанням.

Вирішення проблеми покращення фінансового становища на регіональному рівні потребує як створення ефективної фінансової політики, так і розв'язання питань фінансового вирівнювання соціально-економічного розвитку територіальних одиниць шляхом застосування фінансових інструментів. Фінансова політика як вагома складова регіональної політики повинна визначати сукупність державних фінансових заходів із забезпечення ресурсами управління території.

Сталий і збалансований розвиток продуктивних сил регіонів значною мірою пов'язаний з упровадженням дієвої грошово-кредитної політики, формуванням ефективної банківської системи та відповідних механізмів їх реалізації. Отже, вирішення проблеми фінансового забезпечення розвитку регіонів потребує вдосконалення фінансово-кредитної політики й формування ефективного фінансового механізму впливу на господарську діяльність, реалізації його на відповідних етапах.

Висновки. Для забезпечення ефективного впливу фінансових важелів на регіональний розвиток поряд із заходами суто економічного характеру – розвиток активної конкуренції за допомогою структурної перебудови, забезпечення ефективної політики у сфері інновацій, зростання обсягів інвестицій в економічно привабливі галузі, створення ефективної виробничої і ринкової інфраструктури варто: удосконалити фінансову, зокрема податкову, політику та забезпечити створення ефективних механізмів її реалізації; раціоналізувати розподіл фінансових ресурсів на державному, регіональному й місцевому рівнях і забезпечити захист бази надходжень; сприяти податковій системі накопичення та створення сприятливого інвестиційного клімату з урахуванням галузевих відмінностей; забезпечити захист вітчизняного товаровиробника й надходжень до бюджету; реформувати місцеві податки та збори; удосконалити систему державної підтримки, підвищити її ефективність і цілеспрямованість. У сфері бюджетної політики й міжбюджетних відносин вони повинні бути спрямовані на забезпечення: формування ефективних місцевих бюджетів та регулювання їх дохідної частини; подальшої децентралізації в системі міжбюджетних відносин у напрямі створення в регіонах власних стабільних джерел надходжень для можливості маневру розвитку їх господарських комплексів; фінансового вирівнювання наявних диспропорцій регіонів шляхом визначення єдиного науково обґрунтованого рівня соціальних послуг, підвищення ефективності територіального розподілу коштів, удосконалення фінансового забезпечення соціальної сфери шляхом раціоналізації використання всіх джерел.

Стосовно кредитної політики щодо сприяння регіональному розвитку доцільно: загалом розширити види й розміри кредитування, підвищити доступність банківських кредитів для реального сектора економіки; переорієнтувати спрямування кредитів з посередницьких структур у сферу виробництва; надавати цільові довгострокові кредити на реконструкцію і модернізацію; здійснювати довгострокове кредитування інвестиційних потреб; ширше впроваджувати пільгове оподаткування інноваційних й експортноорієнтованих проєктів, створити належну законодавчу базу. Важливо: визначити й забезпечити фінансову підтримку пріоритетних напрямів розвитку економіки країни та її регіонів; сприяти розвитку активного конкурентного середовища шляхом реалізації нових пріоритетів у податковій і кредитній політиці; забезпечити інноваційний характер економіки на основі впровадження нових технологій; посилити фінансову й інституційну спроможність місцевих органів влади; удосконалити систему міжбюджетних трансфертів; посилити соціальну орієнтацію економіки. Варто забезпечити сприяння розвитку ринкової кон'юнктури, підвищення міжнародної конкурентоспроможності в провідних галузях економіки, забезпечення розробки та впровадження сучасних технологій і створення високоефективної економіки, створити нормальні умови життєдіяльності населення.

Реалізація запропонованих заходів у регіонах країни сприятиме вирішенню їх соціально-економічних проблем, збільшенню доходів місцевих бюджетів, забезпечить підвищення ефективності функціонування й активізації фондового ринку; пожвавлення інвестиційних процесів для зростання виробництва та соціально-економічної стабільності розвитку продуктивних сил регіонів, підвищення добробуту.

1. Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/fin/fin_rez/fr_ed/fr_ed_u/fr_ed_1210_u.htm. Регіональна політика : дії уряду, спрямовані на розв'язання актуальних проблем соціально-економічного розвитку регіонів / Секретаріат КМ України. – К., 2007. – Березень.
2. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2005 рік. – К., 2006.
3. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2009 рік. – К., 2010.
4. Регіонально-просторові системи України : методологія і сучасна практика формування / РВПС України, НАН України. – Черкаси : ЧДГУ, 2011.